

**ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ
МАРГІНАЛЬНОСТІ**

Стаття посвячена проблемі маргінальності. При столкновении двух и более культур в пространстве диаспоры формируется новый способ самоидентификации личности, отождествляющей себя с несколькими культурными традициями, формируется новая этничность – маргинальная. Маргинальность имеет деструктивный и креативный модусы, служит динамизации общества.

Ключевые слова: маргинальность, культура, традиция, диаспора.

The article deals with the problem of marginal man. Studying a personality in cultural conflict in Diaspora is reviewing “new ethnic type”, which tries to contaminate different shares of cultural traditions. There are destructive and creative modus in marginal culture, so they can precipitate the society.

Key words: marginalism, culture, tradition, Diaspora.

Динаміка сучасного світу, інтенсифікація процесів міграції різного гатунку потребує вироблення стратегій оптимального «вписування» соціальних груп та особистостей у нову ситуацію. Розроблення нових культурних кодів та стратегій ставить перед гуманітарикою проблему пошуку евристичної плідності категорій, що мають традицію застосування і є в той же час універсальними. До таких понять, на нашу думку, належить феномен маргінальності. Усі емігранти, що опинилися в чужому для них суспільстві, або переселенці чи репатріанти, «які повернулися на свою історичну Батьківщину», стають, зрештою «культурними гібридами»: вони і їхні діти ніби застрягають між двома культурами: українською і німецькою, українською й американською, українською й ізраїльською тощо. Засвоюючи поступово стиль життя, поведінку, культуру нового суспільства, ці люди досить довго (в деяких випадках назавжди) залишаються «меншістю», навіть якщо установки, норми й стандарти їхнього поводження відповідають універсальним цінностям. Глибинний конфлікт лежить усередині самої особистості: емігранти опиняються в маргінальній ситуації.

Поняття «маргінальність» (походить від лат. «margo» – край, межа, границя) досить широко використовують у культурологічній традиції для позначення межових (часто а- чи антисоціальних) духовних, соціальних феноменів та ментальних стратегій, що розвиваються поза домінуючим типом раціональності. Маргінальні феномени «принципово не вписуються в домінуючі парадигми мислення та поведінки» [7, с. 296]. Філософську зацікавленість феноменом демонструє французький структуралізм та постструктуралізм (Р. Барт, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ю. Кристева), у широкому текстологічному дискурсі якого

сформульовано тезу щодо виникнення феномена маргінальності в «зазорах», на межі між різними структурами, який існує, «пафосно відшукуючи свою природу під час їх змінення чи взаємодії» [7, с. 296]. Європейська культурна традиція відносить до «маргінальної» в певному розумінні спадщину Ф. Ніцше, Д. А. Ф. де Сада, Л. фон Захер-Мазоха, А. Арто, Ж. Батая та інших. У межах постмодерну маргінальними позиціоновано «шизоаналіз» у Ж. Дельоза, «генеалогія влади» у М. Фуко, «реконструкцію» у Ж. Дерріди.

Класична західна ментальність традиційно організовує понятійне поле через бінарні опозиції (суб'єкт – об'єкт, хаос – космос, чоловіче – жіноче тощо), тоді як постмодерна традиція акцентує увагу на «насильництві» такої ієрархії (Ж. Деріда): «Великі Дихотомії» класичної метафізики конструюють «семантичний простір пригнічення» (Е. Джердайн). М. Фуко підкреслював неможливість осмислення феноменів/процесів маргінальної природи в рамках бінаризму. Ідентифікація маргінальності можлива лише за відсутності норми чи панівного зразка. Звідси її надзвичайна евристична цінність – потенціал мислення, народженого в просторі маргінальності, є, на думку М. Фуко, найважливішим інструментом у боротьбі з тиранією дискурсу Влади [7, с. 296].

Сучасна парадигма культури характеризується поліструктурністю, варіативністю, нелінійністю зв'язків, що має бути співвіднесено з герменевтичною множинністю інтерпретацій. Відтак, *методологічна цінність* вивчення маргінальності полягає не тільки в дослідженні сучасних соціокультурних процесів/об'єктів маргіналізації (міграції та мігранти, етнічні меншини як уламки геополітичних розколів, субкультури – молодіжна, гендерна, конфесійна тощо), – зона впливу маргінальних полів культури розширилася настільки, що охоплює і титульні нації, і колись стабільні системи цінностей, й етнічні стереотипи, і внутрішні особистісні структури. *Мета статті* – здійснити культурно-філософський аналіз феномена маргінальності на прикладі емігрантського середовища.

Пальма першості у вивченні маргінальності належить соціології. Теоретичним початком можна вважати спробу Г. Зіммеля розглядати соціальний тип «чужинця» як соціальну універсалію. Практичним – необхідність аналізу протікання культурно-конфесійного конфлікту між кількома взаємодіючими етногрупами в Країні Емігрантів, – американська соціологічна наука на початку буремного ХХ століття потребувала модерного інструментарію. Категорію «маргінальної особистості» ввів американський соціолог, майбутній засновник Чикагської школи Р. Парк (1864–1944) у 1928 році («Human migration and the marginal man». *American journal of Sociology*. Chicago, 1928, Vol. 33, № 6) для позначення культурного статусу та соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів (іммігрантів) до вимог урбанізації як способу життя. Парк мав на увазі, в першу чергу, «культурну маргінальність» – проміжне становище людини, що з необхідності існує в різних культурних групах. Соціологічну концепцію «маргінальної особистості» розробляли в 30-ті роки ХХ століття Е. Стоунквістом («The marginal man. A studying personality and cultural conflict»), Р. Мертон, Е. Дюркгайм в основному із культурологічних позицій – йшлося про вивчення прагнення «підлеглих малих груп» інтегруватися з «домінуючою

групою більшості», прилучитися до її культурних цінностей та стандартів.

Поняття маргінальності є «соціальною загадкою», як вважає І. Попова, науковий редактор «Социологической науки». Вона виділяє кілька традицій інтерпретування маргінальності. *Культурна маргінальність* у класичному визначенні належить до крос-культурних контактів та асиміляції, в її основі – взаємини ціннісних систем двох культур, у які включений індивід і результатом яких стає невизначеність його статусу та ролі. *Маргінальність соціальної ролі* виникає в таких випадках: під час спроби віднести себе до позитивної референтної групи; під час виконання ролі, яка лежить між двома поруч розташованими ролями; за членства в маргінальних за визначенням групах чи групах, що перебувають на соціальній окраїні життя. *Структурна маргінальність* – результат політичної, соціальної та економічної нерівності (групи, позбавлені виборчих прав та/або поставлені у невідгдане становище [9]).

Інші дослідники вважають, що на сьогодні склалися два підходи: соціокультурний, у межах якого маргінальність – особливе соціальне відношення, в яке вступає індивід, опинившись у певній ситуації між двома чи кількома культурами; другий – «стратифікаційний», де маргінальність – характеристика особливих соціальних груп та прошарків, які займають конкретне положення в ієрархії структурованого соціального простору: або найнижче, або криміногенне [10]. Маргінальність причетна до принципово дуалістичності етнічної самосвідомості мігранта.

Маргінальність не є побічним, другорядним явищем у житті людини та суспільства, вона є «феномен загальний та постійний, що має здатність виробляти, стимулювати трансформаційні процеси як у рамках соціуму, так і в сфері свідомості людини» [6, с. 1]. Внутрішня складність та багаторівневість феномена передбачає пошук сутності лише *на перетині* соціологічного, психологічного та культурологічного дискурсів. Соціально-філософське осмислення феномена передбачає урахування як деструктивного, так і креативного модусів його функціонування, як макросоціальної, так й індивідуальної природи феномена, його буття як інструменту та умови самоідентифікації. Як зазначає російській дослідник Л. Банникова, *маргінальність* – стан груп та індивідів у ситуації, яка примушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних з різким соціально-економічним та культурним переструктуруванням суспільства загалом, змінити своє соціальне положення та призводить до суттєвої зміни (втрати) попереднього соціального статусу, зв'язків, середовища, зміни ціннісних орієнтацій [1]. Опинившись між різними берегами, маргінальний індивід чужий обом.

Ознаками маргінальної ситуації з психологічної точки зору можна вважати: межовість, окраїнність положення індивіду; його зануреність у стан переходу (транзиції) чи зміни соціокультурних парадигм, що супроводжується дезадаптацією; «подвійна» адаптація, присутність «між двома або одночасно у двох місцях» [1]. Ситуація етнічної маргінальності підштовхує свідомість її носія до заміщення етнічної самоідентифікації соціальною як варіанта втечі від можливого внутрішньо особистісного конфлікту. Показником внутрішнього стану етнічного маргінала є його оцінка міжособистісних інтеракцій у повсякденному житті.

«Культурні гібриди», які неминуче формуються в такий спосіб у маргінальній ситуації, обирають або самий верх, або дно. Залежно від зовнішніх і внутрішніх обставин, маргінал може стати вічним вигнанцем, злидарем, страждати на дезадаптацію, абулію, паразитизм або стати пасіонарієм, харизматичним лідером, очоливши соціально-політичні чи націоналістичні рухи. Л. Гумільов вважав таких людей пасіонарними особистостями [3]. Пасіонарність є відхиленням від видової норми, хоча і не патологічне. Пасіонарії за сприятливих для себе умов здійснюють вчинки, які, узагальнюючись, «руйнують інерцію традиції та ініціюють нові етноси» [6, с. 17]. Людей життєздатних, але не пасіонарних він називав гармонійними («тихий обиватель, адаптований до біоценозу ареалу»). Люди такого складу – украй важливий, найчисленніший елемент у тілі етносу, вони зцементовують спільноту.

На креативному потенціалі маргінальності наголошував ще Т. Шибутані, один з основоположників теорії маргінальності: джерелом інновацій виступають й окремі індивіди, і цілі соціальні групи, наділені ознаками маргінальності. М. М. Бахтін стверджував, що культуру творять на межі культур. Т. Шибутані стверджує, що маргінальні люди, як правило, більш творчі. З точки зору синергетики, маргінальність можна назвати точкою біфуркації, в якій система перебуває у стані вибору. Маргінальність «набуває рис, з одного боку, універсальності й тотальності, з другого – імпульсивності в проявах, що виявляються в моментах максимального напруження під час вибору та мінімальної активності під час адаптації» [6, с. 16].

М. Новикова у статті «Маргиналы: крушители и хранители» (1992) пише, що людство починалося не лише з межі, але і з великої символіки *центру*. Сакральність центру зробила профанними саме межу та людину межі – маргінала, який є ніби «не зовсім реальним», «не зовсім існує», а вже звідси – етично підозрілий, бо благодатна аура центру до нього не доходить [8, с. 99]. «З Назарету чи може бути щось добре?» – питали іудейським прислів'ям, почувши про проповідника з провінції (який пізніше виявиться Ісусом Христом).

Маргінал не тільки людина межового простору, він ще й людина межового часу. Межа часів – епоха маргіналів: не Петро I, а епоха робить фаворитом і фельдмаршалом безрідного А. Меншикова, не Ленін, а епоха кидає маргіналів матросів у міністри, а куховарок у депутати. Ренесанс – «час „королів-свиней”, які оголосили себе головами Церкви (англійський Генріх VIII), конкістадорів, піратів, бастардів та „висуванців” – золоте століття маргіналів...» – зазначає М. Новикова [8, с. 104].

Одна із найзначніших та найбільш драматичних опозицій маргінала – «людина двох культур», бікультурал. Марина Новикова вважає бікультурала жителем «перехрестя» держави, етнічної території, культурного регіону [8, с. 105]. Додамо, бікультурал – головний герой діаспорного культурного простору, що функціонує на перетині принесеної із собою культури колишньої вітчизни та культури нової країни, що його прийняла. Він не належить до монокультурного простору, він культурний гібрид. У бікультурала подвійна самоідентифікація, зрештою формується *нова подвійна етнічність* – маргінальна, яка передбачає визначення чи актуалізацію різних етнічностей у різних контекстах. Могутній геополітичний «розпад», що відбувся в

Східній Європі на початку 90-х років ХХ століття – бунт не тільки політичний чи конфесійний, це бунт бі/полікультуралів. Не зовсім «свої» за вірою чи мовою, формою очей чи традицією, люди намагалися онтологізувати власне існування, вийти з маргенезу в новостворений культурний простір, із окраїни чи провінції перетворитися на власний «священний центр».

Об'єктивними соціальними передумовами маргіналізації є те, що «титульне» суспільство, «домінуюча більшість» виключає «підлеглу меншість» незалежно від освіченості, ціннісних орієнтацій, життєвих стандартів емігрантів тощо. Маргінальна ситуація формує «гібридний» тип особистості, серед характеристик якої виділяють загострену рефлексію, критичне, аж до цинічного, ставлення до світу, релятивізм світогляду, замкненість, внутрішню суперечливість, психологічну відчуженість [1].

Наслідком такого виключення «підлеглої меншості» є ціла низка поведінкових особливостей: девіантність поведінки серед підлітків і делінквентність поведінки серед дорослих емігрантів та переселенців; пасивність серед дорослого населення; відсутність почуття патріотизму, відповідальності, зацікавленості й любові, як до країни проживання, так і до народу, що її населяє; самотність, втрата соціальних зв'язків, безподійність існування, байдужність до позитивних емоцій, що виникає, як правило, через бідність, через відсутність значущого соціального статусу в суспільстві; агресивність, негативно-емоційне відношення до соціально-політичного, організаційно-бюрократичного устрою суспільства (варто згадати події літа 2006 року в Парижі – ненависть «кольорового» населення підпалаила Париж у прямому сенсі слова).

За негативного, «руйнівного» варіанта психологічних установок емігранта на суспільство та його «титульну більшість» людина не налаштована пристосуватися, знайти себе в новій країні. Її тут усе дратує, злить, вона стає часом патріотом тієї країни, яку колись критикувала і, нарешті, залишила неї. Р. Парк, вивчаючи подібні стани маргіналів, відзначив, що маргінальна особистість – індивід, який інтеріоризував багато цінностей двох або більше конфліктних соціокультурних систем, типово відчуває дискомфорт й часто виявляє поведінку, що перетворює його у свого роду анафему для всіх систем. «Ненависть вказує вам на те, що ви надокучаєте, дратуєте, і це вам продемонструють відкрито, без жодних застережень. Ніхто в цій країні не може вас ні захистити, ні за вас помститися. Ви ні для кого нічого не значите, добре й те, що вас терплять обіч нас», – пише Ю. Кристева [4, с. 22]. Дослідниця аналізує своєрідну ситуацію мовчання, яку тією чи іншою мірою переживає кожний «чужинець»: «Носити в собі, наче таємний підвал чи скалічене дитя – дороге й непотрібне – колишню мову, яка в'яне, хоч ніколи вас не покидає» [4, с. 23]. Проблема мови загострює питання самоідентифікації, людина потрапляє у складну соціально-психологічну й моральну ситуацію, опиняється, як зазначає В. Малахов, між Сциллою націоналізму й Харибдою космополітизму. Поведінка людини в суспільстві, де вона почувається чужою та відчуває ставлення як до «чужого», де не має можливості ідентифікуватися з якоюсь культурною групою, потребує певної компенсації. Така людина дозволяє собі порушувати юридичні норми та моральні принципи, бо вважає, що титульне суспільство теж не демонструє

стосовно неї моральності: прояву доброти, допомоги, розуміння, чесності, поваги до його особистості й проблем.

Але маргінальність має не тільки руйнівний модус. «Феномен маргінальності має яскраво виражений *креативний потенціал*», якості маргінальності визначаються її діяльністю природою, сама ж вона є індикатором стану соціокультурного поля [6, с. 8].

Частина емігрантів, ставши на творчий шлях, засвоївши позитивне ставлення до нового суспільства, лояльне ставлення до правопорядку й населення, сформувала споконвічно позитивні установки на життя. Активно засвоюючи іншу культуру, мову, новий погляд на багато життєвих цінностей, ці люди духовно збагачуються. Так, 14 % серед опитаних емігрантів і переселенців, які проживають у Німеччині, активно, з ентузіазмом, збираються вжитися й розчинитися в новому для них суспільстві [11, с. 201]. Вони відкриті для нової культури, вони не розуміють психологічних проблем дезадаптаційного порядку інших емігрантів, їхні діти мріють стати значущими особистостями, прилучившись до іншої культури і не втративши першої. Познайомившись з іншою культурою, вони позбавляються від амбіцій, стають більш гнучкими й демократичними, починають доводити значущість своєї особистості. Долученість до двох культур вони перетворюють на перевагу, часто використовуючи її з комерційною метою. Як помітив свого часу З. Фрейд: «Творча продуктивність маргінала – людини з іншого середовища – це компенсація за психологічну уразливість, за сторонність у новому середовищі. Зміна умов, нові враження і відчуття активізують людину, пробуджують часом внутрішні сили, що дримали» [цит. за 11, с. 201]. Дані американської статистики підтверджують, що емігранти із СРСР, які прибули в США в 70-ті роки, мають середньорічний прибуток понад 34 тис. доларів, у той час як корінні середні американці – лише 22 тис. доларів. Подібну картину спостерігаємо й у Німеччині, як зазначає психолог Н. Хрустальова. Багато емігрантів «третьої» і «четвертої» (трудої) хвилі за своїм неофіційним матеріальним статком далеко обігнали середніх корінних німецьких жителів [11, с. 223].

Необхідність швидкого входження й прискорення розвитку в новому середовищі різко мобілізує всі внутрішні сили людини, спонукує її до високої активності. Згадаємо імена художників, письменників, філософів, музикантів, артистів балету, які, перебуваючи в еміграції, зробили неоціненний внесок у світову культуру. Характерний у цьому плані і феномен Пітіріма Сорокіна – колишнього молодого соціолога з Санкт-Петербурзького університету, секретаря А. Ф. Керенського, якого вислали разом із групою вчених з Радянської Росії в 1922 році. Опинившись в Америці, ще погано володіючи англійською мовою, він стає професором, згодом деканом престижного університету США, класиком американської соціології. На початку 20-х років П. Сорокін дає пораду російській еміграції: що скоріше ви, не втрачаючи своєї індивідуальності, пристосуетесь до країни, у якій ви осядете, то краще буде для вас самих, для цієї країни і для вашої ж батьківщини. Прикладом «творчого маргінала» може бути Володимир Даль, датчанин за походженням, видатний російський лінгвіст, мовознавець і літератор, автор кращого Тлумачного

словника російської мови.

Українська еміграційна культура демонструє нам приклади творчої адаптації до середовища. Зокрема Серж Лифар, який у 1923 році опиняється у Парижі, де згодом стане першою зіркою дягілевських «Російських сезонів». Сам С. Дягілев називає молодого соліста «найпрекраснішою з легенд балету» [12]. У 1929 році С. Лифар очолив трупю «Гранд-Опера», де працював понад тридцять років як хореограф і педагог, поставив понад 200 балетів. У 1947 році він заснував Інститут хореографії при Гранд-Опера. З середини 50-х викладав у Сорбоні, став ректором Університету танцю, професором Вищої школи музики та почесним президентом Національної Ради танцю при ЮНЕСКО. Кавалера ордену Почесного легіону, володаря найвищої відзнаки в балетному мистецтві «Золотого черевика», володаря «Оскару», Сержа Лифаря не можна вважати митцем, якому бракувало простору для творчої самореалізації. Попри це він постійно опікувався власною ідентифікацією – йому було важливо, що він киянин, виходець з України. «Серж Лифар з Києва», – написано на його могилі, що на цвинтарі Сент-Женев'єв-де-Буа під Парижем.

Зазначимо, що гуманістична думка ХХ століття, зазнавши гіркоти тоталітаризму, обирає нову альтернативу, убачаючи шлях людської культури головним чином у визнанні й розумінні *«Іншого»* саме в його чужості, в його неповторній специфіці, його відособленості від «Нас». Гостроту переживань чужинця-маргінала переконливо розкриває Ю. Кристева: «Не належати ніякому місцю, ніякому часу, ніякій любові. Втрачене походження, неможливе закорінення, зникає пам'ять, невизначене теперішнє. Простір чужинця – це поїзд в русі, літак в леті, це власне перетворення, що викликає зупинку» [4, с. 15]. Сакраментально звучить зі сторінок Кристевой чи не головне питання сучасної гуманітарики: чи не слід припустити, «що в іншій країні стаєш чужинцем тому, що ти вже *чужинець ізсередини?*» [4, с. 23].

Епоха постмодерну примусила людство жити в суцільному просторі маргінальності. Живемо серед чужинців, самі собі чужинці, через існування іншого дізнаємося про власне існування. Маргінальність не є чимось дивним, вона є «універсальним елементом буття, що проявляється у всіх „зрізах” буття людини» [6, с. 7]. Як співіснують норма і маргінес, титульна нація і чужинець? В. Малахов вважає, що національне бачення культури, залишаючи емпатію для «своїх», «щодо всіх інших... акцентує вимоги поваги і розуміння, тобто визнання й осягнення їх у їхній чужості» [5, с. 452]. Найкраще, що можна зробити для людської єдності, – визнати за іншим право бути несхожим на мене, право бути собою. Така ідея відповідає антитоталітаристським інтенціям гуманістичної культури ХХ століття і досить прийнятна для сучасної свідомості, що не спокушається власною винятковістю.

Проте досвід ХХ століття не може зводитися лише до протистояння тоталітаризму. В. Малахов визначає, що «важливий аспект цього досвіду – саме пошук нових, нерепресивних форм людської спільності» [5, с. 452]. Спільний досвід страждань, опору й покори, спільна екологічна біда, глобальні проблеми доводять *недостатність концепції «визнання інакшості»*, розуміння іншого як Чужого: «...людині не досить, щоб її поважали й зважали на неповторність її Я, їй потрібно ділитися з іншими своїми почуттями, думками... доводячи тим самим їхнє загальне

значення; мука її існування полягає в тому, що будучи неповторно індивідуальним, воно водночас відтворює загальну долю людини, і, отже, не може... не претендувати на те, щоб бути цікавим для інших і придатним для безпосереднього співпереживання іншими. Лише завдяки невимушеному взаємному залученню до внутрішнього світу одним одного люди здатні відчуті *повноцінність* буття, здійсненність свого життєвого призначення...» [5, с. 453]. У такому контексті особливої ваги набуває культурологічний аспект, адже «...справжня зустріч різних національних культурних цінностей невіддільна від більш чи менш акцентованих пошуків *об'єднувальної спільності*» [5, с. 453]. Спільність виявляється реальним явищем, а не герменевтичним парадоксом.

Проблему вибору між «Сциллою націоналізму й Харибдою космополітизму», яка є актуальною в сучасних умовах і для маргіналів, і для носіїв норми, досить своєрідно трансформував Т. Гуменюк – український естетик, яка послідовно вивчає проблеми постмодернізму. Відштовхуючись від поняття «периферія “іншого”», вона намагається визначити «перспективу осягнення самоцінності “іншого”». Ця перспектива відкривається, на її думку, в культурному діалозі. Думка дослідниці сама по собі скоріше традиційна. Цікаве інше, а саме: як вона трактує «культурний діалог». Для Т. Гуменюк це перехід «від “Космо-полі-тизму” до “космо-Полі-тизму”, від єдиного панівного стилю, розуміння доби, сенсу тощо до множинності, від “канону” до практики» [2, с. 23]. На її думку, серед специфічних ознак постмодерністської доби є «відкриття нового культурного простору з перспективи периферії, маргіналії, меншості, тобто з перспективи “іншого”, через урахування автономних локальних моделей розвитку» [2, с. 23].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що феномен маргінальності має соціокультурну природу і виявляє себе в модусах окремої особистості та соціальної групи. Емігрантська спільнота за генезою та сенсоутворювальними якостями є маргінальним явищем, причому маргінальність емігрантів може набувати як деструктивного, так і креативного характеру. Діяльнісна природа, свобода як відсутність несвободи (зв'язаності), демонстративність робить маргінальність динамізуючим чинником розвитку людини та суспільства. Вивчення феномена маргінальності як універсальної характеристики буття є перспективним в умовах багатомірного соціокультурного простору, нелінійного розвитку суспільства, варіативності культури.

Література:

1. Банникова Л. Культурная маргинальность как социально-философская проблема // www.nsu.ru/education/virtual/bannikova_course.htm
2. Гуменюк Т. К. Постмодернізм як транскультурний феномен. Естетичний аналіз // Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. – К., 2002.
3. Гумилев Л. Н. О термине «этнос» // Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. – Л., 1967.
4. Кристева Ю. Самі собі чужі. – К., 2004.
5. Малахов В. Особистість і національна культура: підґрунтя етичних проблем // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1990.

6. *Мельникова Н. Е.* Феномен маргинальности в системе культуры: социально-философский анализ // Автореф. дис. ... канд. философ. наук. – М., 2007.
7. *Новейший философский словарь.* Постмодернизм / Гл. науч. ред. и состав. А. А. Грицанов. – Мн., 2007.
8. *Новикова М.* Маргиналы: крушители и хранители / Новикова М. Міфи та місія. – К., 2005.
9. *Попова И. П.* Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/12/02/0000243189/008_popovaSotsialnaya_struktura.pdf
10. *Тимова Т., Козлов В.* Маргинальность и толерантность выходцев из этнически-смешанных семей // www.etnosfera.ru/centr.php?onewnd=ecentr&list=progects&prjid=676&id=10-57k
11. *Хрусталёва Н. С.* Психология эмиграции. Социально-психологические и личностные проблемы: Дис. ... д-ра психол. наук. – СПб., 1996.
12. <http://wikimediafoundation.org/w/index.pfp?title>